

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱԼՍՐԱՆ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԱՇԽԵՆ ԿԱՄՈՅԻ

ԵՎԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

**ԻԵ.00.01 «Կրոնի տեսություն և պատմություն (կրոնագիտություն)»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2014

Աստենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական դեկան՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Է.-Ս. Ս. Շիրիմյան

Պաշտոնական ընդունակություն՝

Փիլիսոփայական գիտությունների
դոկտոր Հ. Հ. Քյոսեյան

պատմական գիտությունների թեկնածու
Լ. Ս. Թումանյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Մատենադարան–Մաշտոցի անվան
հիմն ձեռագրերի ինստիտուտ

Աստենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2014 թ. հունիսի 14-ին,
ժամը 12⁰⁰-ին, ԵՊՀ-ում գործող << ԲՈՀ-ի Աստվածաբանության 068
մասնագիտական խորհրդում :

Հասցե՝ ք. Երևան, 0025, Աբովյան 52, ԵՊՀ 6-րդ մասնաշենքի դահլիճ :

Աստենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2014թ. հունիսի 12-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ch. Բեյք Ա. Յ. Բայյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹՅԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ իրենց ուրույն տեղն են գրալեցնում դեռևս հինգերորդ դարից՝ գրերի գյուտից հետո թարգմանված երկերը: Հունարենից և աստրենից կատարված բազմազան թարգմանությունները մեծապես նպաստեցին հայ իմքնուրույն մատենագրության զարգացմանը: Թարգմանված աստվածաբանական, փիլիսոփայական երկերի շնորհիվ նաև Հայ եկեղեցին կարողացավ ունենալ ուրույն դաշվանաբանական հաճակրագ՝ դիմակայելով դարերի ընթացքում սպառնացող մշակութային-քաղաքական մարտահրավերներին: Թարգմանությունների ուսումնափորությունը կարող է լուս սփյել բազում մութ ու անհասկանալի հարցերի վրա: Թարգմանությունները հաճախ համդիսանում են կորած բնագրերի միակ վկայությունը: Այդ բնագրերի շարքում աստվածաբանական-դաշվանաբանական տեսանկյունից չափազանց կարևոր են չորրորդ դարի հեղինակ խորհրդապաշտ, փիլիսոփա, վանական, աստվածաբան Եվագր Պոնտացու ստեղծագործությունները: Նրա գրական ժառանգությունը թարգմանվել և մեծ տարածում է ունեցել սկսած հինգերորդ դարից: Երևանի Մաշտոցի Մատենադարանում, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբեանց վանքի ձեռագրատներում պահպանվել են բազմաթիվ գրչագրեր, որոնցում գետեղված են Եվագր Պոնտացու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները և մեկնությունները:

Միջնադարյան Հայաստանում Եվագր Պոնտացու մատենագրության լայնորեն տարածում ունենալը պայմանավորված է երկու հիմնական հանգամանքով: Նախևառաջ Եվագր Պոնտացու ճգնակեցական վարդապետությունն օգտագործվել է վանականների շրջանում: Նրա երկերում գետեղված են խրատներ և հորդորներ՝ վանական կյանքի կազմակերպման համար: Հատկանշական է այն փաստը, որ Եվագր Պոնտացու երկերն ընդգրկված են եղել միջնադարյան Հայաստանի վարդապետարաններում ուսուցանվող երկերի շարքում: Այս մասին վկայում է Հովհաննես Սարկավագի կազմած «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ը, որը որոշ խմբագրությամբ մեզ է հասել Մխիթար Արիվանեցու շնորհիվ, ըստ որում, Եվագր Պոնտացու երկերը գետեղված են «նուրբ գրեանց» ցանկերում: Եվագր Պոնտացու երկերի մեծ տարածումը պայմանավորող երկրորդ հանգամանքը նրա գործերի նախաքաղեղունական շրջանին պատկանելն է: Հայ Եկեղեցին քաղեղունականության դեմ նշվող դաշվանաբանական պայքարում, ի թիվս այլ հեղինակների գործերի, օգտագործել ենաւ Եվագր Պոնտացու երկերը:

Եվագր Պոնտացու մատենագրության նկատմամբ հետաքրքրությունը չի սահմանափակվում միայն միջնադարյան մատենագիրների կողմից նրա ստեղծագործությունների քաղվածաբար մեջքերումներով և տարբեր շրջանի հայ հեղինակների երկերի վրա ունեցած աստվածաբանական զարակարների աղեցությամբ: Մեզ են հասել Եվագր Պոնտացու երկերի մեկնություններ, որոնց

հեղինակներն են Գրիգոր Մեկնչը, Կիրակոս Երզնկացին և Մատթեոս Զուլայեցին:

Գրիգոր Մեկնչը, ով Կիլիկյան Հայաստանի 12-13-րդ դարի նշանավոր վարդապետ և մատենագիր Գրիգոր Սլքառացին է, կատարել է Եվագր Պոնտացու «Նշանակ յԵզեկիլէ», «Գիտնաւոր և արդինաւոր», «Վասն զգեստու սուրբ հարցն» և մի շարք այլ գործերի մեկնություններ:

13-14-րդ դարի հայ փիլիսոփա, աստվածաբան, մանկավարժ Կիրակոս Երզնկացու գրչին են պատկանում «Հարիւրաւոր վեցերորդը» և «Վասն ութ խորիրդոց մեղաց» Երկերի լուծմունքները: «Հարիւրաւոր վեցերորդը»-ի լուծմունքը ուսումնափրությունը հնարավորություն է տալիս նորովի բացահայտել Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգությունը և նրա Երկերի ընկալումը հայկական միջնադարում:

Մատթեոս Զուլայեցու «Գիրք ութ խորիրդոց մեղաց» մեկնության մեջ վերլուծվում է Եվագր Պոնտացու ութ մեղքերի մասին ուսմունքը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության նպատակն է ձեռագրերի, հիշատակարանների, սկզբնաղյուրների համեմատական վերլուծության և գիտական գրականության մանրագնին հետազոտության հիման վրա համակողմանի վերլուծության ենթարկել չորրորդ դարի բյուզանդական հեղինակ Եվագր Պոնտացու Երկերի ազդեցությունը հայ մատենագրության՝ մասնավորապես խորիրդապաշտ հեղինակների ստեղծագործությունների վրա, հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել Եվագր Պոնտացու տեղն ու դերը հայ աստվածաբանական մտքի պատմության մեջ, անդրադառնալ նրա Երկերին, դրանց մեկնություններին, պատճառներին, Կիրակոս Երզնկացու «Հարիւրաւոր վեցերորդը» լուծմունքին և լուծմունքին առնչվող բնագրերին: Այսիսով, մեր առջև դրված խնդիրները են.

• Անդրադառնալ Եվագր Պոնտացու ամձի, նրա գրական ժառանգության հարցին՝ ի մի բերելով միջնադարյան տարաբնույթ աղբյուրների և հրապարակում եղած ուսումնափրությունների տեղեկությունները: Ներկայացնել Եվագր Պոնտացու մասին միջնադարում հեղինակված «Մովսէփ աշակերտի պատմագրաբար Վասն Եւագրի» կենսագրական ծայրակապ ուսանավորը:

• Քննել և պարզաբանել Եվագր Պոնտացու Երկերի հայերեն թարգմանությունների ժամանակին և հեղինակային պատկանելության առնչվող հարցերը:

• Ներկայացնել և վերլուծել Եվագր Պոնտացու Երկերի մեկնիչ-հեղինակներին:

• Անդրադառնալ «Հարիւրաւոր վեցերորդը»-ի Կիրակոս Երզնկացու կողմից գրված լուծմունքի գրության ժամանակի, հեղինակային պատկանելության և այլ հանգմանքների հետ կապված խնդիրներին:

• Ներկայացնել Եվագր Պոնտացու Երկերի թարգմանությունները Մաշտոցի անվան Մատթենադարանի ձեռագրերում, վերլուծել Երկերն աստվածաբանական տեսանկյունից:

• Քննել Եվագր Պոնտացու Երկերի պատճառները հայ մատենագրության մեջ՝ դրանով հսկ նոր լուս սփյուռք այդ Երկերի գրության շարժարիթների և այլ հարցերի վրա:

• Անդրադարձնալ Եվագր Պոնտացու Երկերի լուծմունքների անտիպ որոշ բնագրերի: Կատարել «Հարիւրաւորք Վեցերորդը»-ի Կիրակոս Երգնկացու լուծմունքի մանրակրկիտ վերլուծություն, ցուց տալ լուծմունքում արծարծվող աստվածաբանական հարցերի շրջանակը՝ ներակայացնելով Կիրակոս Երգնկացուն՝ դրան հայ միջնադարյան խորհրդապատճենիչ և փիլիխուիս:

• Անդրադարձնալ Եվագր Պոնտացու Երկերի ազդեցությանը հայ աստվածաբանական մատենագրության՝ մասնավորապես խորհրդապատճենի ստեղծագործությունների վրա:

• Վերլուծել Եվագր Պոնտացու մեղքի վարդապետությանը վերաբերող հայերեն մեկնությունները, ներկայացնել Սատրես Զուղայեցու «Գիրք ութ խորհրդոց մեղաց» և Կիրակոս Երգնկացու «Վասն ութ խորհրդոց մեղաց» մեկնությունները:

• Ներկայացնել Եվագր Պոնտացու աղոթքի մասին ուսմունքը՝ վերլուծելով աղոթքի խորհրդապատճական ընկալումները հայ մատենագրության մեջ:

ԱՏԵՆԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՍԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱ:

Ատենախոսության մեջ փաստերը հետազոտելու և մեկնաբանելու համար առաջնորդվել ենք պատմա-բանասիրական, քննական և համեմատական վերլուծության մեթոդով: Եզրահանգումները կատարել ենք ձեռագրերի, հրապարակված սկզբնադրյունների և ուսումնասիրությունների համադիր հետազոտությամբ:

ԱՏԵՆԱԼՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄՄԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ժամմանակագրական տեսակետից ատենախոսությունն ընդգրկում է 4-րդ դարից մինչև 15-րդ դար ընկած ժամանակաշրջանը: Աշխատանքում Եվագր Պոնտացու կենսագրությանը, եզիտուական վանական շարժման ծավալմանը, Եվագր Պոնտացու գործերի հայերեն թարգմանություններին և մեկնություններին անդրադարձնալու նպատակով կատարվել են որոշակի ժամանակագրական շեղումներ:

ԱՏԵՆԱԼՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՍՈԱԿԱՆ ՆԱՍԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Եվագր Պոնտացու մասին առկա առկա սկզբնադրյուրների և ուսումնասիրությունների քննության արդյունքում համապարփակ ներկայացվում է Եվագր Պոնտացի հեղինակը և նրա Երկերը միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ: Ի մի են բերվում Եվագր Պոնտացու հայերեն թարգմանությունների բնագրերը պարունակող Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրչագրերը, որի արդյունքում կազմվում է Եվագր Պոնտացու Երկերի ցուցակն՝ ըստ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի: Կատարվում է

Եվագր Պոնտացու երկերի աստվածաբանական վերլուծություն, քանի որ ցայսօր հրապարկված ուսումնասիրությունները վերաբերվում են միայն մատենագիտական հարցերի քննությանը:

• Առաջին անգամ ուսումնասիրության է արժանացել Կիրակոս Երզնկացու «Հարիւրաւոր Վեցերորդը» երկի լուծմունքը, որը դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից, պատճառներից մեկը, հավանաբար հայերեն բնագրի հրատակված չինելն է: Աշխատության մեջ կատարվում է Եվագր Պոնտացու «Հարիւրավոր Վեցերորդը» երկի լուծմունքի մանրամասն աստվածաբանական վերլուծություն:

• Առաջին անգամ քննության են ենթարկվում Եվագր Պոնտացու երկերի պատճառներն ըստ Գրիգոր Արքայանի «Գիրք պատճառաց»-ի:

• Աշխատանքում վերլուծության է ենթարկվում «Լուծումն Ե կարգացն» բնագիրը, որը վանականության պատճության և ձգնակեցական գաղափարախոսության ուսումնասիրման համար հետաքրքրական նյութ կարող է հանդիսանալ:

Եվագր Պոնտացու անձի և ստեղծագործությունների վերաբերյալ միջնադարյան հայկական աղյուներն ուսումնասիրելիս հայտնաբերել ենք մինչ օրս անհայտ մի ստեղծագործություն՝ «Կասն Եւագրի», որը Եվագր Պոնտացու կենսագործության վերաբերյալ չափած գործ է:

• Աստենախոսության հավելվածում ներկայացված է Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւոր Վեցերորդը» երկի՝ Կիրակոս Երզնկացու լուծմունքի մի հատված «Նորին պակասը հարիւրեկացն կամ Լրացում»:

Աստենախոսությունն ունի նաև Ճանաչչողական և կիրառական նշանակություն: Աշխատանքի դրույթները կարող են օգտագործվել բուհական կրթական համակարգում՝ «Միջնադարյան մեկնողական գրականություն», «Խորհրդապաշտական աստվածաբանություն» դասընթացների շրջանակներում: Ուսումնասիրությունը կարող է ունենալ նաև գիտագրուժնական նշանակություն: Վերջինիս դրույթների լույսի ներքո կարող են ուսումնասիրվել Եվագր Պոնտացու և նրա երկերի հայերեն մեկնությունների վերաբերյալ տարբեր հարցեր:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱԲԵՍՆՈՒԹՅՈՒՆ: Աստենախոսությունը բնարկել և հրապարակային պաշտամանության է երաշխավորվել է Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի Աստվածաբանության ամբիոնի կողմից: Ուսումնասիրության կարևոր դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հրատարակած հինգ հոդվածներում:

ՍԿԶԲԱԱՊՅՈՒՌՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ:

Աստենախոսությունը շարադրելու ընթացքում մեր կողմից օգտագործված նյութերը կարելի է բաժանել հետևյալ խնդերի՝ ձեռագրեր, հրատարակված բնագրեր, ուսումնասիրություններ:

Եվագր Պոնտացու հայերեն թարգմանությունների բնագրերը պարունակող Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերն ի մի բերելու և Եվագր Պոնտացու երկերի ցուցակն ըստ Մատենադարանի ձեռագրերի կազմելու համար օգտվել ենք Մատենադարանի և համառոտ, և ընդարձակ ձեռագրացուցակներից, ինչպես նաև ուսումնասիրել ենք որոշ ձեռագրեր Մաշտոցի Մատենադարանի ավանդատանը:

Եվագր Պոնտացու «ՀարիւրաՎորք վեցերորդ» Կիրակոս Երգնկացու կատարված Հուժմունքի վերլուծությունը կատարել ենք ՍՍ 518 (1635թ.) և 1980 (1391թ.) ձեռագրերի հիմն վրա: Եվագր Պոնտացու մեջքերի վարդապետության վերլուծության համար օգտվել ենք ՍՍ 6832 (Ժ դար) և 1402 (Ժ դար) թվահամարների ձեռագրերը:

Եվագր Պոնտացու երկերի պատճառաշների և «Լուծումն Ե կարգացն» բնագրի վերաբերյալ ենթավերնագրերը շարադրելիս հիմնվել ենք ՍՍ 1879 (Ժ դար) և 2273 (1252թ.) գրչագրերի վրա:

«Սովէտի աշակերտի պատճառագրաբար Վասն Եւագրի» գործը ներկայացրել ենք ըստ ՍՍ 642 ժողովածուի (1671-1696թ.):

Եվագր Պոնտացու կենսագրության առանձին հարցերի լուսաբանման համար օգտվել ենք «Վարք հարաց»-ից և «Յայսմաւութք»-ից: Եվագր Պոնտացու կենսագրական մատենագրության մասին տեղեկություններ են պահպանվել հունական աղբյուրներում՝ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատճառացիան», ինչպես նաև Պալլադիոս Հելլենապոլսեցու, Սոգոնենոսի, Պուփինոսի, Գեննադիոս Մարտելացու գործերում:

Առենախոսության մեջ վերլուծել ենք Եվագր Պոնտացու ուսմունքի դավանաբանական, խորհրդապաշտական գաղափարները և դրանց արտացոլումը հայ մատենագրության մեջ: Օգտագործվել են 5-րդ դարի մատենագիր Եղիշեի երկերը(մասնավորապես՝ «Խրատ յաղաք միանձանց» ձառը), 10-րդ դարի խորհրդապաշտ հեղինակ Գրիգոր Նարեկացու «Մատեն ողբերգութեան»-ը, 14-15-րդ դարերի հայ աստվածաբան Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց» դավանական աստվածաբանության ձեռնարկը, 14-15-րդ դարերի աստվածաբան Առաքել Սյունեցու «Ամենայն չար տանջելի է» երկը:

Եվագր Պոնտացու մատենագրության վերաբերյալ առաջին և միակ ուսումնասիրությունը հայագիտության մեջ հրատարակվել է 1907թ.-ին, Հայր Բարսեղ Սարգիսյանի կողմից, ում աշխատության շնորհիվ աշխարհին հայտնի դարձան հայկական շատ ու շատ ձեռագրերում առկա Եվագր Պոնտացու երկերի հայերեն թարգմանությունները: Հայր Բարսեղ Սարգիսյանի աշխատավիրությունը խթանեց նաև հայկական նյութի նկատմանը ուսումնասիրողների հետաքրքրությունը:

Բ. Սարգիսյանն ընդարձակ ներածությամբ ներկայացնում է ա) Եվագր Պոնտացու կյանքը, բ) Մատենագրությունը, հունարենով և լատիներենով պահպանված պատառիկները, ասորերեն և արաբերեն թարգմանությունները, հայ մատենագրության մեջ Եվագր Պոնտացու գործերը՝ հիմնվելով Վեճետիկյան, Վիեննական և Երուսաղեմյան ձեռագրերի վրա, գ) Երկերի հեղինակային պատկանելության խնդիրները դ) Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգության աղդեցությունը հայ հին և միջնադարյան գրականության վրա, ե) Եվագրյան

հայերեն ծանոթ գրչագործը, թե քանի՞ խմբի են բաժանվում և որո՞նք են օգտագործված Վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

Բ. Սարգսյանի աշխատափրությունը կիմնարար և գրեթե համապարփակ հետազոտություն է, որն այս ատենախոսության համար կարևոր աղբյուր է ծառայել: <Եղինակի հետազոտության տեսադաշտից դուրս մնացած աղբյուրների ուսումնափրությունը մեզ հնարավորություն է ընձեռում պարզաբանել Եվագր Պոնտացու մատենագրության հայերեն թարգմանության Վերաբերյալ որոշ բարդ ու խճված հարցեր:

Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգության Վերաբերյալ հեղինակված աշխատություններից որպես համապարփակ հետազոտություն կարելի է նշել ուս գիտնական Ա. Սիդորովի ուսումնափրությունը: Նա, հենվելով Եվագր Պոնտացու հունարենով պահպանված բնագրերի վրա, կատարել է տեքստաբանական, աղբյուրագիտական և բանասիրական քննություն:

Եվագր Պոնտացու երկերից կատարվել են աշխարհաբար թարգմանություններ Ս. Ստամբուլյանի կողմից, որոնք տպագրված են «Գանձասար» աստվածաբանական հանդեսում:

Եվագր Պոնտացու խորհրդապաշտական աստվածաբանության և ձգնակեցությանը Վերաբերող առանցքային հարցերի մշակման համար օգտագործվել են մի շարք հայ և օտար ուսումնափրություններ, որոնցից են Հ. Թամրազյանի «Անամիա Նարեկացի» և «Գրիգոր Նարեկացին և նորվանականությունը» աշխատափրությունները, վանական կյանքի և անապատականության Վերաբերյալ Հուսկի և Գյուտ Եպիսկոպոսների հետազոտությունները: Օտարապեսուն գրականությունից օգտվել ենք Վ. Լոսակու, Ֆ. Գոմիլևսկու, Ի. Մելքոնովի, Պ. Ֆլորենսկու, Ա. Սինտիկովի, Ա. Լոյսեվի աշխատություններից, ինչպես նաև Ս. Զարինի, Գ. Ֆլորովսկու, Բառնաբաս Եպիկոպոսի (Թեյլակի) ուսումնափրություններից:

«Հարիւրաւոր Վեցերորդը» երկի լուծմունքում թվերի խորհրդաբանությունը ներկայացնելիս հիմնվել ենք Ս. Է. Շիրինյանի, Հ. Թամրազյանի, Ա. Թամրազյանի հոդվածների վրա: Աղբյուրներում և ձեռագրերում առկա Եվագր Պոնտացու Վերաբերյալ տեղեկությունները նկարագրելիս օգտագործել ենք Յ. Քյոսեյանի և Լ. Թումանյանի ուսումնափրությունները:

Օտար հեղինակներից Ժ. Մյուլերմանի հոդվածները կարևոր աղբյուր են եղել Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգության ուսումնափրության համար: Ժ. Մյուլերմանն անդրադաել է Եվագր Պոնտացու և՝ հունարեն բնագրերին, և՝ հայերեն այն թարգմանություններին, որոնք Վերագրված են եղել Նեղոս Սինայեցուն, ինչպես նաև ասորերեն և դպտերեն տեքստերին և քննել «Հարիւրաւոր Վեցերորդը» երկին արնչվող որոշ բանասիրական հարցեր: Այսպիսով՝ ձեռագրական նյութը, իրատարակված սկզբնաղբյուրները և հրապարակի վրա եղած հետազոտությունները հնարավորություն են ընձեռում համակողմանի ուսումնափրել Եվագր Պոնտացու երկերի հայերեն թարգմանությունները, այդ երկերի մեկնությունները, մասնավորապես՝ «Հարիւրաւոր Վեցերորդ»-ի՝ Կիրակոս Երգմելացու լուծմունքը:

ԱՏԵԽԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՎԱՄԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Աստենախոսությունը կազմված է ներածությունից, չորս գլուխց, եղանակացություններից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից, (148 էջ) և հավելվածից (14 էջ): Հավելվածում ներկայացված է Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդք» երկի «Նորին պակասը հարիւրեկացն կամ Լրացում» հատվածը (Կիրակոս Եղզնկացու Հուժմունքի մինչև օրս անտիպ բնագրից):

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ հիմնավորվում է ընտրված թեմայի գիտական նշանակությունն ու արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացվում է աշխատանքի գիտական նորույթը, տրվում է օգտագործված սկզբնաղյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ ԵՎԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑԻՆ ԵՎ ՎԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ, բաղկացած է երկու Ենթագլխից:

Առաջին Ենթագլխում՝ «Վանական շարժնան և խորհրդապաշտական աստվածաբանության համառոտ ակնարկ» անդրադարձ է կատարվում չորրորդ դարի եգիպտական վանականության պատմությանը և արևելաքրիստոնեական միստիկ աստվածաբանության հիմնական գաղափարներին, որոնց ակունքներում է ծավալվում և զարգանում է Եվագր Պոնտացու ճգնակեցական-գրական գործունեությունը: Եվագր Պոնտացու աշխատություններում քննարկվում են վանականությանը և ճգնակեցությանը վերաբերող կարևոր դրույթներ, մեղքերի տեսությանը և քրիստոնեական առաքինություններին, ինչպես նաև դավանաբանական բնույթի տարբեր խնդիրներ: Նրա երկերում շեշտադրվում է աստվածացման գաղափարը, որն անապատ հեռացած խորհրդապաշտ-ճգնակյացի համար կրոնական կյանքի բարձակետն ու ճգնակեցության հիմնական նպատակն էր: Գրեթե բոլոր ճգնակեցական ուսմունքներում մեծ տեղ է գրադենում աշխարհուրացման և նյութականից հրաժարվելու վերաբերյալ գաղափարները: Արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտական գրականության մեջ աշխարհիկ կյանքից հեռանալը և ինքնաննաքրումը վանականի համար սիրանք է:

Երկրորդ Ենթագլխում՝ «Եվագր Պոնտացու կենսագրությունը» ներկայացված է հեղինակի կենսագրական համառոտ նկարագրությունը: Եվագր Պոնտացու կյանքի և գործունեության ընթացքի վրա մեծ դեր են ունեցել նրա շփումները Գրիգոր Աստվածաբանի, Բարենց Կենսարացու, Մակար Եգիպտացու և Մակար Ակեքսանդրացու հետ: Եվագր Պոնտացին իր կյանքի շուրջ տասնյոթ տարին անցկացրել է եգիպտական անապատում, ապրելով սկզբում Նիտրիական լեռան վրա, այնուհետև ճգնակեցական խցերում. Ճգնակյացի այդ կյանքը և իր կողմից ապրված հոգևոր ինքնանաքրումն ճգնակեցական ուղին արտացոլված է նրա բոլոր գործերում: Կենսագրության ներկայացման մեջ արժեքավոր գործ է միջնադարյան հայկական աղբյուրներում առկա «Վասն Եւագրի» ուսանակորը: Այն ներկայացնում է Եվագր Պոնտացու մասին կարևոր տեղեկություններ՝ ազգությամբ հույն լինելու, անապատական կյանքի, ճգնակեցության մեջ

անցկացրած տարիների ու քրիստոնյա հավատացյալի համար օգտակար խրատների ու ձաւերի հեղինակ լինելու վերաբերյալ:

Երկրորդ գլուխը՝ ԵՎԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՌԵՐՈՒՄ, բաժանված է Երկու Ենթագլուխների:

Առաջին Ենթագլուխը՝ «Եվագր Պոնտացու Երկերի թարգմանությունները և մեկնությունները (պատմական ակնարկ), վերաբերում է Եվագր Պոնտացու գործերի հայերեն թարգմանությունների ժամանակի, թարգմանիչներին և Երկերի մեկնիշներին վերաբերող հարցերին: Եվագր Պոնտացու մատենագրության զգայի մասը հայերեն է թարգմանվել հինգերորդ դարում: 553 թ. Կ. Պոլսի տիեզերաժողովից հետո Եվագր Պոնտացու աշխատությունները կորստյան են մատնվել քաղթերնական եկեղեցու շրջանակներում, քանի որ Եվագր Պոնտացուն մեղադրել են որոգինեսական գաղափարների ազդեցության մեջ: Հայ եկեղեցին գերծ է մնացել ննան վերաբերմունքից և Եվագր Պոնտացու աշխատությունները մշտապես եղել են հայ մատենագիրների ուշադրության կենտրոնում: Երկերի թարգմանությունները հայկական ձեռագրերում պահպանվել են առանձին մասերի բաժանված ըստ բովանդակության համապատասխան վերնագրերով. այսպես օրինակ, «Կանական (Դրակտիկ) Հոգևոր գործերի մասին» Երկը հունարեն բնագործ պահպանվել է շուրջ 100 զիսով, իսկ հայերեն գրչագրերում բաժանված է հետևյալ մասերի «Եւագրեայ առ Անատոլի» /1-ին մաս/, «Կասմ հանդերձից սուրբ հարցն», «Կասմ ուր խորիրոդոց», «Կասմ այնոցիկ որ ընդ քուն ցնորդ անցանեն» /54-56 գլխ./, «Կասմ հաստատութեան որ մերձ է յանախտութեան», «Կասմ նշանակ անցաւութեան»:

Հայկական միջավայրում Եվագր Պոնտացու աշխատությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացել է 10-15-րդ դարերում: Երկերի թարգմանության Երկրորդ շրջանը՝ 13-րդ դարն է, իսկ թարգմանիչը հավանաբար հայ միջնադարյան մեծանուն մատենագիր Կարդան Արեւեցին է: Եվագր Պոնտացու Երկերը հայերեն մեկնել են Երեք միջնադարյան հայ հեղինակներ: Այդ հեղինակներից առաջնորդ Գրիգոր Մեկմիջն է: Հայր Բարսեղ Սարգսյանը, ում ուսումնասիրությամբ հրատարկվել է «Կարը և մատենագրութիւնը Եւագրի Պոնտացւոյ» աշխատասիրությունը, կարծում է, որ Գրիգոր Մեկմիջն Գրիգոր Բ Վկայասեր Կաթողիկոսն է: Հարցի վերաբերյալ արված հետազոտությունները փաստում են, որ Գրիգոր Մեկմիջն 12-13-րդ դարի նշանավոր վարդապետ Գրիգոր Սկևորացին է: Գրիգոր Սկևորացու գրչին են պատկանում Եվագր Պոնտացու հետևյալ Երկերի մեկնությունները. «Նշանակ Եգեկիլէ», «Հաւատը որ ի Նիկիա», «Առ մարտիրոսս», «Կասմ յարութեան», «Կասմ զգեստու սուրբ հարցն», «Կասմ ուր խորիրոդոց», «Կասմ հաստատութեան որ մերձ է յանախտութեան», «Կասմ նշանացն անցաւութեան», «Գիտնաւոր և արդինաւոր», «Առաջի լուսաւոր պատերազմի», «Կասմ ընդունելութեան», «Կասմ պաշտաման», «Ժառանգորդ Աստուծոյ», «Խրատ կրաւաւորաց», «Զերախայրիս կալոյ իմոյ և հնձանի իմոյ»:

Առենախոսության մեջ առանձնահատուկ ուշադրության արժանացած «Հարիւրաւոր վեցերորդը» Երկի լուժունքի հեղինակը 13-14-րդ դարի հայ մատենագիր, աստվածաբան, փիլիսոփա Կիրակոս Եղանկացին է:

«Հարիւրաւորք վեցերորդք» գործը հունարեն բնագրով պահպանվել է ընդամենը մի քանի գլուխ, իսկ հայերեն թարգմանությամբ ամբողջական է հասել մեզ: Կատարված բնագրային համենաստությունը ցույց է տալիս, որ 553 թ. ժողովից և Եվագր Պոնտացուն որոգինեսական լինելու մեջ մեղադրելուց հետո հունարեն բնագրով պահպանվել են «Հարիւրաւորք վեցերորդք»-ի միայն ձգնակեցական բնույթի հատվածները: Երկի դավանաբանական հարցեր արձարողն զույսները կորսույան են մատնվել: Մինչդեռ դատելով անողջական հայկական թագմանությունից, տեսանելի է, որ այստեղ բնարիվում են Վարդապետական հարցեր՝ քրիստոնարանական, երրորդաբանական, վախճանաբանական խնդիրներ: Այդ հարցերից են Քրիստոսի մարդեղությանը, Սուրբ Երրորդությանը, Վերջին Դատաստանին վերաբերող և բազում այլ վարդապետական հարցեր, որոնք տարբեր դարաշրջաններում դավանաբանական և միջեւելեցական վեճերի արիթ էին հանդիսանում:

«Հարիւրաւորք վեցերորդք» Երկի յուժմունքի հեղինակի վերաբերյալ արկա բանափրական ձգրտումները հստակ ցույց են տալիս, որ նա 13-14-րդ դարի հայ մատենագիր, մանկավարժ և փիլիսոփա Կիրակոս Երզնկացին է: Նա կրորություն է ստացել Գլածորի համալսարանում, ապա վերադարնալով հայրենի Երզնկա, Ավագ վանքի մոտ հիմնել է դպրոց և մանկավարժական գործունեության հետ միասին զբաղվել նաև գիտական աշխատանքով: Կիրակոս Երզնկացին, ինչ որ առումով կրկնել է Եվագր Պոնտացու՝ աստվածաբանական մտքի մեջ տեսաբանի և ձգնավորի փորձը՝ իր գործունեության մեջ միավորելով գիտությունն ու գործնական մանկավարժությունը:

Մաշտոցի Մատենադարանի թիվ 518 ձեռագրում, *Լուժմունքի* վերջում հստակորեն նշվում է գրության ժամանակը՝ 1354 թիվը. «Արդ նորին կարող զարութեամբն և բարերարութեամբն. Ես նուասու և յետինս՝ ի Վարժապետաց Կիրակոս ի յութ յարիւ և յերեք թվականս հայոց արարի զերլութութիւն Հարիւրաւորաց սուլբ հաւլոն Եւագրեայ»:

Հայ մեկնողական գրականության մեջ կարևոր տեղ ունի Եվագր Պոնտացու մեղքի վարդապետությունը, որը նա ներկայացրել է հիմնականում Երեք առանձին գործերով՝ ա) «Եւագրեայ առ Անատոլ» Երկի վերջին իննը զլուխները՝ «Ուր են ամենայն հզօրագյուն խորհրդողք» խորագրով, բ) «Վասն ութ խորհրդոց», գ) «Ընդդեմ պատասխանի ի Գրոց Սրբոց»:

Միջնադարյան Երկու հեղինակներ Կիրակոս Երզնկացու և Մատթեոս Զուղայեցու գրչին են պատկանում Եվագր Պոնտացու մեղքերի վարդապետության մեկնություններ: Կիրակոս Երզնկացին, բացի «Հարիւրաւորք վեցերորդք» Երկի յուժմունքից գրել է նաև «Վասն ութ խորհրդոց մեղաց» Երկի մեկնությունը: Երկորորդ մեկնության հեղինակը Մատթեոս Զուղայեցին է: Վերջինս փայլուն կրորություն է ստացել Տաթևի համալսարանում, այնուհետև Եղել Տաթևի վանքի վանահայր, պայքարել միարարության (ունիթորականության) դեմ Հայ Եկեղեցու դավանաբանական անկախությունը պահպանելու համար: Մ. Զուղայեցին 1393թ., Տանձիարախոյ անապատում գրել է «Գիրք ութ խորհրդոց մեղաց» աշխատությունը:

Երկորորդ ենթագլխի առաջին կետում, որը վերնագրված է «Եվագր Պոնտացու Երկերի հայերեն ձեռագրերը Մաշտոցյան Մատենադարանում»,

Ներկայացված են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի այն գրչագրերը, որոնցում զետեղված են Եվագր Պոնտացու հայերեն թարգմանությունները: Այս ենթագիրում կատարվել է Երկերի բովանդակային վերլուծություն: Օրինակ, «Վասն զգեստու սուլր հարցն» աշխատության մեջ Եվագր Պոնտացին տալիս է կրոնական հագուստի մասերի ծիսական մեջմաքանությունը: Վանական հանդերձների յուրաքանչյուր մաս ունի իր խորհրդանշական բացատրությունը: Այսպես, քուսիթան Եգիպտական մենակյացի գլխանցոն է, որը խորհրդանշում է աստվածային շնորհը: Թեզամիքը (սրբնք) ուսերո խաչի տեսքով է պատում և խորհրդանշում Քրիստոսի հանդեպ հավատը, որն ունեն խոնարի և հեզ քրիստոնյաները, իսկ վանականի ձեռքի գավազանը կենաց ժամի խորհրդանշըն է: «Վասն այնոցիկ որ ընդ քուն ցնորք անցանեն» գործը վերաբերում է Երազի Երևոյթի մեջմությանը: Երազը կապված է մարդու հոգեկան ապրումների հետ: Վանական-Ճգնավոր պետք է գգույշ լինի, որպեսզի երազում ցնորքների մեջ չընկնելու համար: «Գիտնաւոր և արդինաւոր» Երկում Եվագր Պոնտացին շեշտադրում է տեսականի և գործնականի միասնությունը, իմացության և Ճգնակեցության համադրումը վանական կյանքում: «Նորին աշակերտն ընդ դիմակ բանից» խրատում Եվագր Պոնտացին հորդորում է աշակերտներին լինել վարդով հեզ և զնալ գիտության ճանապարհով: «Զերախսայրիս կալոյ և հնձանի ինոյ» Երկն ամփոփում է քրիստոնեական բարոյական խրատներ և ննան է Սողոմոնի «Առակաց» գրքին: Մելանիա Ավագին ուղղված Երեսուն թղթերում Եվագր Պոնտացին վանական միաբանության անդամներին կոչ է անում պայքարել մեղավոր ցանկությունների դեմ, աղոթել, բարի գործերով ընթանալ առաքինությունների ուղիով: Եվագր Պոնտացու ճարերում շեշտադրվող գաղափարներից մեկն այն է, որ վանականի հանար իր հավատին և Աստծուն հավատարին մնալու ամենավաշ դրսերումը միայնությունն է և ճգնությունը: Երկերի բովանդակության վերլուծությունը հասկանալի է դարձնում այն հանգանանքը, թե ինչու են Եվագր Պոնտացու գրութերն այլքան մեծ տարածում ունեցել հայ վանականության շրջանում:

Երկրորդ ենթագրուխը՝ «Եվագր Պոնտացու Երկերի նախակղթությունները հայ մատենագրության մեջ» բաղկացած է Երկու մասից. առաջինը վերնագրված է «Պատճառները ըստ ՍՍ 1879 ձեռագրի»: Եվագր Պոնտացու Երկերի Պատճառները վերաբերվում են Երկերի հորինման շարժառիթներին, գրության հանգանանքներին և այլն: Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք պատճառաց»-ում տեղ են գտնել Եվագր Պոնտացու չորս գործերի Պատճառները՝ ա) «Սկիզբն եւ պատճառ Եւագրին եւ նախաշալիո, գոր ասէ, թե Նշանակ յԵզեկիլէ բ) «Պատճառ Եւ տեսությին ի Գիտնականն եւ յԱրդինաւորն», գ) «Պատճառ ճարին, որ առ Անատաւիս, Եւագրեայ ասացեալ», դ) «յԵրենիս գորո հարցումն Յաղազս մտաց եւ հինգ կարգացն նուաղութեան, որ յԵւագրին յիշի»:

Պատճառների մեջ նշվում է, թե որոնք են Եղել ճարերի գրության հանգանանքները. դրանք են՝ հերձվածողների դեմ պայքարը, վանական միջավայրում մենակյացների բարոյական դաստիարակությունը, ուսուցիչներին և վարդապետներին հոգար խրատների ուսուցանումը: Ակնհայտ է, որ Եվագր Պոնտացին իր Երկերը գրել է մեծ մասամբ վանական հանայնքների

մենակյացների խնդրանքով՝ նրանց հոգևոր աջակցություն ցույց տալու նպատակով:

Երկրորդ գլխում ներկայացված է նաև «Հուժումն Ե կարգացն Եւագրեայ» բնագիրը, որը Եվագր Պոստացու ճգնակեցական գաղափարների Վերլուծությունն է: *Լուժմունքն սկսվում է Եվագր Պոստացու «Վասն նշանակաց անցաւութեան» երկի մեջըրումով, որտեղ մենակեցության համար նշվում է հինգ պատճառ՝ Աստծոն հանճեա սիրո, ըստ բնավորության, սովորության, անհրաժեշտության և ձեռքի աշխատանքի համար:*

Երրորդ գլուխը՝ «ՀԱՐԻՒՐԱՌՈՐՔ ՎԵՑԵՐՈՌՈՐՔ ԵՐԿՆ ԸՍ ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐՁՆԿԱՑՈՒ ԼՈՒԾՈՒՆՔԻ» բաղկացած է երեք Ենթագլխից:

Եվագր Պոստացու երկերից ամենանշանավորը «Հարիւրաւորք Վեցերորդը» է: Այն կրոնա-աստվածաբանական, իմաստափարական, բարոյական լուծումներով աշխատություն է, որը կոչվում է նաև «Յաղագս ընդդէմ բանաստեղծիցն արտաքնոց» (բանաստեղծիցն հուն. φήιήστοփա, φήιտնական կամ գնոստիկյան, ոչ միայն բանաստեղծ), կամ «Գնոստիկյան գլուխներ», բաղկացած է վեց հարյուր գլուխներից: Երկում քննարկվում են դավանաբանական և զգնակեցական տարբեր հարցեր: Երրորդ գլխում մենք Վերլուծել ենք ոչ միայն Կիրակոս Երզնկացու լուժմունքը, այլ նաև անդրադարձել ենք «Հարիւրաւորք Վեցերորդը» երկի մեջ արծարծվող տարբեր աստվածաբանական հարցերի՝ հաճախ դրանք համեմատելով հայ մատենագիրների երկերում տեղ գտած ընհանուր գաղափարների հետ:

Առաջին Ենթագլխումը Վերնագրված է «Միտք» և «Աստվածանաշողություն» գաղափարները՝ «Հարիւրաւորք Վեցերորդը»-ում:

Կիրակոս Երզնկացին «Հարիւրաւորք Վեցերորդը» երկի լուժմունքում Վերլուծում է Եվագր Պոստացու աստվածաբանության կարևոր գաղափարներից մեկը՝ *Ստրի մասին ուսմունքը և Աստվածանաշողությունը*: Ըստ Եվագր Պոստացու խորհրդապաշտության՝ Աստծուն ճանաչելը և աստվածանալը հնարավոր է միայն մաքրագործված մտքի միջոցով: Եվագր Պոստացին՝ *միտքը եղի տակ ընկալում է մարդու անձը, իսկ մտքով Աստծուն ճանաչելու գործնքացը՝ մարդու աստվածացման ճանապարհն է*: Եվագր Պոստացին՝ *միտքը հոգի-մարմին եռակազմության մեջ գլխավոր դերը վերապահում է մտքին*: «Հարիւրավորք Վեցերորդը»-ում օգտագործում է խորհրդապաշտական աստվածաբանության մեջ լայնորեն կիրաւող ներքին մարդ հասկացությունը, որը նշանակում է միտք կամ *ոգի*: Կիրակոս Երզնկացու լուժմունքում արտացոլված է այն տեսակետը, որ չկա երկու մարդ, այլ «ներքինն ու արտաքինը» մարդու մարմինն ու հոգին են, ընդ որում աստվածացման հասնելու համար պետք է մարմինը Ենթարկել գրկանքների, իսկ հոգին սնել հոյսով, հավատով և սիրով: Այս ամենով հանդերձ միայն մարդը վերջնականապես կմաքրագործի և կտեսնի իր գեղեցկությունը, իսկ այդ գեղեցկությունը մարդու վերադարձն է դեպի իր նախնական վիճակ՝ ստեղծված ըստ Աստծո պատկերի: «Հարիւրաւորք Վեցերորդը» երկում արծարծվող այս գաղափարները համեմատել ենք հայ խորհրդապաշտ հետինակ, փիլիսոփա, Նարեկավանքի առաջնորդ և դպրոցի հիմնադիր Անանիա Նարեկացու ուսմունքի հետ:

Երրորդ գլխում ներկայացված է նաև «Հարիւրաւորք Վեցերորդք»-ի լուծմունքում արձարձվում չուժինություն առկա չորս չորսի խորհրդաբանությունը, որը կապված է դրախտի չորս գետերի, չորս ավետարանիների, չորս առաքինությունների հետ:

Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք Վեցերորդք»-ի լուծմունքում արձարձվում են վախճանաբանական գաղափարները, որոնք վերաբերվում են Քրիստոսի Երկրորդ գալստյանը, մերելների հարությանը, Ամեր Դատաստանին: Եվագր Պոնտացու տիեզերքի մասին պատկերացումների հիմքում ընկած է երկու արարչագործությունների տեսությունը, որը չի ընդունվում Հայոց Եկեղեցու կողմից: Առաջին արարչագործությունը աշխարհի արարումն է, իսկ երկրորդը՝ Քրիստոսի Ծննդը: «Երկրորդ արարչագործության՝ Հսուս Քրիստոսի մարդանալու և նոր արարածների» պատճառ է դիտարկվում աղամական մեղսագործությունը: Կիրակոս Երզնկացին վեցերորդ Հարիւրեակում անփոփչած այս գաղափարները մեկնում է Հայոց Եկեղեցու փրկագործության վարդապետության տեսանկյունից:

Չորրորդ գլուխը «ԵՎԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑՈՒ ՄԵՂՔԻ ԵՎ ՉԱՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋԱՆԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ: ԱՂՈԹՔԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՏՈՒՄՔԸ», բաղկացած է երկու Ենթավերնագրից: Առաջին Ենթավերնագրում՝ «Մեղքի և չարի Վարդապետություն» վերլուծվում է Եվագր Պոնտացու մեղքի մասին ուսմունքը հենվելով հայ հեղինակների մեկնությունների վրա: Եվագր Պոնտացուն համարում են վանական միջավայրում մեղքերի մասին տեսության առաջին համակարգողը. նրա դասակարգմանը ութ մահացու մեղքերը հետևյալն են. որկորսություն (որկորմողություն, որովայնամողություն), պորնկություն (անառակություն), արձարասիրություն (ընչափիրություն, ազգահություն), տրտմություն (տխրություն, թախիծ), պրտմություն (պրտմություն, թարկություն, զայրույթ), ծանձրություն (տաղտկություն, վիհանություն), ծովություն, նորակառություն (սնափառությունն է, որը նշանակում է փառափառություն), ամբարտավաճություն (հպարտություն, ուրիշներին գերազանցելու ցանկություն, ինքնահավանություն): Վերոնշյալ մեղքերից Հայոց Եկեղեցու կողմից ընդունված չէ միայն տրտմության մեջքը:

Եվագր Պոնտացու ընկալմամբ չար լինում է մարդու ազատ կամքի սխալ գործադրումից: Չար է ամեն անկատարը, թերին: Մեղքերի դեմ պայքարի լավագույն գենքը առաքինություններն են: Մատրես Զուղայեցին և Կիրակոս Երզնկացին, մեկնաբանելով մեղքի մասին Եվագրյան գաղափարներն, ութ մեղքերից յուրաքանչյուրը համարում են վտանգավոր քրիստոնյայի համար այնքանով, որ դրանք բոլորն իրար հետ շղթայական կապվածության մեջ են. մի մեղքից ծնվում է մյուսը և արատավորում մարդու հոգին ամբողջապես: Եվագր Պոնտացու մեղքերի մասին վարդապետությունն օգտագործել է Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանց»-ում:

Եվագր Պոնտացու մեղքերի մասին ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանի վանական միջավայրում ընթերցվում և մեկնաբանվում էր. միայնակյաց-վանականի համար ընդհանրապես մեղքի դեմ պայքարը և մեղքերից ազատվելը ձգնակեցական կյանքի հիմնական գաղափարներից մեկն է:

Եվագր Պոնտացու գրչին պատկանող և Նեղոս Սինայեցուն վերագրված «Յաղագ աղօթից» գործի գլխավոր գաղափարը մտային աղոթքի գաղափարն է.

աղոթքը մարդուն մերձեցնում է Աստծուն: Աղոթքի ժամանակ մաքրագործված միտքը հասնում է բացարձակ ինքնակենտրոնացման, զրուցում Աստծու հետ: Աստվածության հետ հաղորդակցությունը հնարավոր է դաշնում աղոթքի միջոցով: Այս գաղափարների արտացոլումն ակնհայտ երևում է Նարեկյան դպրոցի միստիկ աստվածաբանության ներկայացուցիչների՝ խոսրով Անձնացու, Անանիա Նարեկացու և Գրիգոր Նարեկացու երկերում:

Հավելվածում գտնելված է «Հարիրաւորը Վեցերորդը» երկի վերջին «Լրացում» հատվածը: Օստար հեղինակները, ինչպես օրինակ, ուստի գիտնական Ա. Սիդորովն, իր հետազոտության մեջ, հենվելով հունարեն բնագրի վրա, «Լրացում» հատվածը ներկայացրել է որպես առանձին փիլիսոփայական երկ՝ «Մտքեր» վերնագրով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Քննության առնելով «Եվագր Պոնտացին հայ մատենագրության մեջ» թեման հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների:

1. Չորրորդ դարի հեղինակ, եգիպտական վանական շարժման կայացման գործում մեծ դեր ունեցած վանական-ձգնակյաց Եվագր Պոնտացու երկերը շրջանառության մեջ են դրվել հայկական միջնադարյան ուսումնական հաստատություններում: Ասվածի ամենավառ ապացուցը նրա երկերի թարգմանությունների բազմաթիվ ընդունակություններն են, որոնցից շատերը մեզ են հասել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավելի քան 51 ձեռագրերում:

2. Ակսած վաղ շրջանից՝ հայ հեղինակները մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերել Եվագր Պոնտացու գործերի նկատմամբ: Եվագր Պոնտացու երկերը հայերեն թարգմանվել են երկու շրջանով. նրա որոշ ստեղծագործություններ թարգմանվել են 5-րդ դարում, հունարենից կատարված Հայ եկեղեցու համար կարևոր այլ թարգմանությունների թվում:

3. Եվագր Պոնտացու երկերի թարգմանությունների երկրորդ շրջանը 13-րդ դարն է: «Ենվելով Միփիթար Այրիվանեցու կազմած Ճարշնտիրում (ՍՍ 1500) պահպանված վկայության վրա՝ Եվագրյան գործերը թարգմանվել են Վարդան Վարդապետի կողմից, ով հավանաբար 13-րդ դարի մատենագիր Վարդան Արևելցին է: Թարգմանությունը կատարվել է ասորերենից, ինչի հետ համակարծիք են նաև Վարդան Արևելցու մատենագրությունն ուսումնասիրող հեղինակները, մասնավորապես Փ. Անքապյանը:

4. Եվագր Պոնտացին իր աստվածաբանական-փիլիսոփայական ուսմունքում շեշտադրել է տեսականի ու գործնականի միասնության կարևորությունը և օգտագործել այն իր գործունեության մեջ՝ նուահայեցողությունը համատեղելով գործնական վանականության հետ: Հունարեն և հայերեն աղբյուրների թաղյատման հիմնա վրա կարելի է եզրակացնել, որ նրա կենսագրությունն իր վրա կրում էր ձգնակեցական կյանքի գործնական և տեսական՝ արևելագրիստոնեական միստիցիզմի գաղափարախոսության ազդեցությունը:

5. Միջնադարյան Հայաստանում Եվագր Պոնտացու մատենագրության լայնորեն տարածում ունենալը պայմանավորված է երկու հիմնական հանգամանքով: Նախևառաջ Եվագր Պոնտացու ձգնակեցական Վարդապետությունն օգտագործել են վանականները: Ժողովածուներում

գետեղված են խրատներ և հորդորներ՝ վանական կյանքի կազմակերպման համար: Այսահի օրինակ կարող է հանդիսանալ ՍՍ 694 ձեռագիրը, որտեղ Նեղոս Սինայեցու, Եփրեմ Ասորու, Հովհաննես Գարնեցու, Գևորգ Սկնչացու, Վարդան Այգեւցու և այլոց գործերի շարքում արկա են նաև Եվագր Պոնտացու Ճարերը: Եվագր Պոնտացու Երկերի մեջ տարածումը պայմանավորող Երկրորդ հանգամանքը նրա գործերի՝ նախաքաղեթիդրանական շրջանին պատկանելն է: Հայ Եկեղեցին իր դավանաբանությունն ամրապնդելու և քաղեթիդրանականության մարտահրավերներին դիմագրավելու համար ի թիվս այլ գործերի, օգտագործել է նաև Եվագր Պոնտացու մատենագրությունը: Դավանաբանական, հակաքաղեթիդրանական բնույթի գործեր պարունակող ժողովածուներում, ինչպես օրինակ ՍՍ 1666 ձեռագիրն է, Եվագր Պոնտացու Երկերը ներկայացված են ի թիվս Ներսես Շնորհալու «Գիր Խոստովամութեան», «Կասն Քաղեթիդրի ժողովոյն», Հովհաննես Սարկավագի «Ի լինելն մարդոյ, Վասն քաժակին», «Վասն Եկեսոսի Բ ժողովոյն» և այլ դավանական բնույթի գործերի:

6. Մատենադարանում մեր կողմից հայտանաբերված «Վասն Եւագրի» ծայրակապ ոտանագրոր նկարագրում է Եվագր Պոնտացու կյանքը և վկայում է այս հեղինակի՝ հայկական միջավայրում ընդունված և սիրելի լինելու մասին:

7. Եվագր Պոնտացու մեկնություններից և լուժունքներից առաջ նախակրթությունների՝ պատճառների առկայությունը հայ մատենագրության մեջ փաստում են այս մասին, որ հայ մեկնիչները փորձել են անդրադարնալ նրա Երկերի ստեղծման պատմությանը, գրության պատճառներին և այլ հարակից հանգամանքների: Եվագր Պոնտացու Երկերի պատճառներն կան Գրիգոր Արքայանի «Գիրք Պատճառաց»-ում, Առողջ գրեանց' մասում Փիլոն Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Նյուսացու և այլ հեղինակների Երկերի պատճառների շարքում: «Գիրք Պատճառաց»-ում դրանք ներկայացված են հետևյալ նախակրթություններով՝ «Սշանակ Եզեկիելէ», «Գիտնաւոր և Արիոնաւոր», «Ար Ամատավիհոս», «Յաղագս մտաց և հինգ կարգացն նուաղութեան»:

8. Սաշտողի անվ. Մատենադարանի թիվ 2273 ձեռագրում պահպանված է ոչ ընդարձակ մի բնագիր՝ «Եւագրեայ լուծումն Ե կարգացն» խորագրով, որի վերլուծությունը նորովի է բացահայտում Եգիպտական անապատական շարժման էությունը, վանական կենցաղավարության առանձնահատկություններն ու զգնակյացի համար գերագույն նպատակի՝ աստվածացման հասնելու ուղիները:

9. Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգության նկատմամբ հետաքրքրությունը վերագրարթոնք է ապրում 10-14 րդ դարերում, շնորհիվ նրա Երկերի թարգմանության ու Գրիգոր Մեկնիչի, Կիրակոս Երզնկացու և Մատթեոս Զուլայեցու մեկնությունների:

10. «Հարիւրաւորք Վեցերորդք» Երկի հայերեն թարգմանությունը մատենագրական մեջ արժեք ունեցող գործ է Երկու հիմնական պատճառով. Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք Վեցերորդք» Երկը հունարեն բնագրով պահպանվել է ընդամենը մի քանի գլուխ, իսկ Երկի հայերեն տեքստը մեզ է հասել ամբողջությամբ Վեց հարյուր գլուխ: Հունարենով պահպանված այս գործի գլուխները, որոնք կազմում են «Տեսքմատա» («Մտքեր») կամ

«Խորհրդածություններ») երկի միայն մի մասը, ներկայացված է հայերեն թագմանության վերջին հատվածում՝ «Նորին պակասք հարիրեկացն» վերնագրի ներք:

11. «Հարիրաւորք վեցերորդք»-ի լուժմունքում Կիրակոս Երզնկացին մեկնաբանելով «աստվածացման» գաղափարը, Աստվածանաչողությունը հնարավոր է համարում մտքի մաքրագործման և աստվածությանը հաղորդկացվելու միջոցով: Աստվածությանը հաղորդակցվելու բարձրակետը Սուրբ Երրորդության ճանաչողությունն է: Կիրակոս Երզնկացին ոչ միայն իր ժամանակի փայուն մանկավարժ և փիլիսոփիա էր հանդիսանում, այլ նաև հանձարեղ խորհրդապաշտ մեկնիչ էր:

12. «Հարիրաւորք վեցերորդք» երկի լուժմունքում առկա է արևելաքրիստոնեական միստիցիզմին բնորոշ թվերի խորհրդաբանությունը, որն ընդհանրապես բնորոշ է Եվագր Պոնտացու բոլոր գործերին: «Չորս» թվի խորհրդաբանությունը քննարկելիս մենք ներգրավել ենք նաև Անանիա Նարեկացու «Սակա բացահայտության թուց» երկում առկա տեսակետներն այդ թվի վերաբերյալ:

13. Կիրակոս Երզնկացին «Հարիրաւորք վեցերորդք»-ում առկա վախճանաբանական և տիեզերաբանական հայացքները վերլուծել է և ներկայացրել Հայ Եկեղեցու դավանաբանության լույսի ներքո: Այդպիսի գաղափարների շարքում են՝ աշխարհի կյանքի անցավոր և երազային լինելու և ի հակադրություն դրա՝ Երկնային կյանքի հավիտենականության գաղափարները: Կիրակոս Երզնկացին վերլուծում է խնդրո առարկա երկում արտացոլված երկու արարչագործությունների դրոգինեսյան ուսմունքը. չընդունելով այս տեսությունը, նա ջանում է շաղկապել Եվագրի գաղափարները Հայոց Եկեղեցու Փրկագործության Վարդապետության հետ: Ըստ Կիրակոս Երզնկացու լուժմունքի. «Նոր աշխարհը դա Տիրոջ տնօրինությունն է և նոր արարչագործության սկիզբը դա Քրիստոսի Ծննդն է», և «Նրանք, ովքեր հավատացին Նրան, խաչակից լինելով Նրան այս կյանքում, կարժանանան հավիտենական կյանքի»:

14. Մատթեոս Զուղայեցին «Գիրք ութ խորհրդոց մեղաց» մեկնության մեջ ներկայացնում է Եվագր Պոնտացու մտքի վարդապետությունը, ցույց տալով, որ Եվագրի ընկալմանը չար-ն ինքնագոյ չէ, այլ բխում է մարդու ազատ կամքի սխալ գործադրություն: Չար է ամեն անկատարը, թերին: Ըստ Մատթեոս Զուղայեցու, Եվագրը մեծ տեղ է հատկացնում առաքինություններին, որոնց օգնությամբ միայն մարդ արարածը կարող է պայքարել մեղքերի դեմ:

15. Եվագր Պոնտացու մեղքի մասին ուսմունքը տեղ է գտել նաև այլ հայ հեղինակների գրվածքներում, որտեղ ևս առկա են ընդհանուր տեսակետներ «մեղքի և չարի մասին», որոնք փաստում են Եվագր Պոնտացու գրական ժառանգության և գաղափարների լայն տարածման մասին:

16. Նարեկյան դպրոցի խորհրդական աստվածաբանության ներկայացուցիչների՝ Խոսրով Անձևացու, Անանիա Նարեկացու և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունների հետազոտությունները փաստում են այն մասին, որ այս հեղինակների երկերում արտացոլված են Եվագր Պոնտացու աղոթքի մասին ուսմունքի կարևորագույն գաղափարները (աղոթքը մարդուն

մերձեցնում է Աստծուն. աղոթքը մտքի բացարձակ կենտրոնացումն է և Աստծոն հետ գրուցը): Վերը նշվածը իհմնավորվում է ոչ միայն երկերի բովանդակյախն համենատությամբ, այլ նաև մեզ հասած Անանիա Նարեկացու «Յաղագս զղջնան և արտասուաց» երկում առկա Եվագր Պոնտացու մասին հիշատակությամբ:

17. Եվագր Պոնտացու խրատներն ու գաղափարները մեծ տարածում են ունեցել միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ: Եվագր Պոնտացու ուսմունքը նպաստել է հայ աստվածաբանական մտքի զարգացմանը, միջնադարյան Հայաստանում վաճական կյանքի կազմակերպմանը և վաճականության գաղափարախոսության ձևավորմանը:

Աստենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Եվագր Պոնտացին որպես խորհրդապաշտ (միստիկ) - աստվածաբան, Կանթեղ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, 2 (23), էջ 222-228:
2. Եվագր Պոնտացու ուսմունքը աղոթքի մասին, Մխիթար Գոշ, Գիտամեթոդական հանդես, Վանաձոր, 2005, 2 (6) էջ 119-122:
3. «Յաղագս ութ խորհրդոց մեղաց Եւագրեայ» (Կիրակոս Երզնկացու և Մատթեոս Զուղայեցու մեկնությամբ), Տարեգիրք, Բ, Աստվածաբանության ֆակ., ԵՊՀ հրատ., Երևան 2007, էջ 67-84:
4. Եվագր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդք» երկի աստվածաբանությունը, Էջմիածին, Ամսագիր, Էջմիածին, 2007 (Ձ-Ե), էջ 91-99:
5. Եվագր Պոնտացին հայկական աղբյուրներում, Էջմիածին, Ամսագիր, Էջմիածին, 2009 (Թ) էջ 44-50:

Ашхен Григорян

ЕВАГРИЙ ПОНТИЙСКИЙ В АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 25.00.01 “Теория и история религии (религиоведение)”

Зашита состоится 14 июля 2014 г., в 12:00 на заседании специализированного совета ВАК Богословии 068 при Ереванском государственном университете (Ереван 0025, Абояня 52, ЕГУ, 6-ой корпус).

РЕЗЮМЕ

Армянские переводы с греческого и сирийского, осуществленные в 5 в., вскоре после создания алфавита, сыграли огромную роль для развития средневековой армянской литературы. Среди этих переводов первоочередное место занимали произведения, призванные укрепить доктрину армянской церкви и способствующие формированию армянской богословской мысли. В числе этих сочинений важное место занимает литературное наследие богослова, философа-мистика и монаха 4 в. Евагрия Понтийского. В собраниях Института древних рукописей им. Месропа Маштоца - в Матенадаране, в хранилищах рукописей венецианских и венских мхитаристов, в матенадаране арм. монастыря Св. Иакова в Иерусалиме, насчитывается довольно-таки большое количество дошедших до нас рукописей, включающих как армянские переводы трудов Евагрия Понтийского, так и комментарии к ним.

Творения Евагрия Понтийского имели большое распространение в Армении и многие из них являлись учебными пособиями в средневековых высших школах. Разработанные им идеи оказали существенное влияние на последующие поколения представителей средневековой армянской науки. В работе изучаются неизвестные доселе стороны воздействия трудов Евагрия Понтийского на армянских теологов, философов, педагогов и вообще армянских авторов.

Целью данной диссертации является показать и исследовать вопросы, связанные с армянскими переводами произведений Евагрия Понтийского, как например проблемы датировки и авторства переводов; представить и обсудить комментарии к некоторым сочинениям Евагрия, выполненные Григором Скевраци, Киракосом Ерznкаци и Маттеосом Джугаеци.

Евагрий Понтийский был первым монахом, развившим широкую литературную деятельность, в результате чего устные доктрины монашества были переданы перу и не только четко оформлены, но и систематизированы. В его работах обсуждаются вопросы, касающиеся монашества, греховных помыслов и христианской добродетели, умственной молитвы, богопознания и др. Эти идеи

использовались в средневековых армянских монастырях для правильной организации монашеской жизни и духовного назидания.

Диссертация состоит из вступительной части, четырех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, приложения. История вопроса, источниковоедческая база, задачи исследования, важность и актуальность темы – рассмотрены, обоснованы и представлены во вступлении.

Первая глава диссертации – “Евагрий Понтийский и монашеское движение” – кратко описывает историю египетского монашества, идеологию восточно-христианского мистического богословия, в рамках которого развивалась литературно-аскетическая деятельность Евагрия Понтийского. При изложении биографии Евагрия мы использовали и впервые опубликовали в данной работе неизвестное до сих пор стихотворение на армянском языке, озаглавленное “О Евагрии”, некоего средневекового автора – ученика Мовсеса. Это своего рода ‘житие’ Евагрия, изложенное в поэтической форме, сохранилось в нескольких рукописях, из которых для нашего исследования мы выделили №642 (Матенадаран им. Месропа Маштоца).

Во второй главе диссертации представлены труды Евагрия Понтийского в армянских источниках. Кроме комментариев в средневековой армянской литературе сочинения Евагрия имеют так называемые “причины” – предварительные объяснения, предшествующие комментарию того или иного труда (которые можно отнести к жанру комментариев). На наш взгляд, ценность этих текстов заключается в том, что их можно рассматривать как самостоятельные произведения в конкретном литературном жанре. “Причины” (предисловия) проливают свет на многие вопросы, связанные с датировкой, авторством, обстоятельствами, причинами, условиями и т.д. написания каждого отдельного сочинения. В диссертации излагаются четыре “Причины” трудов Евагрия Понтийского, из “Книги Причин” Григора Абасяна, по рукописи №1879 (из собрания Матенадарана им. Месропа Маштоца).

В третьей главе, излагается мистическое богословие одного из наиболее значимых армянских переводов - "Сотницы" (*Kephalaia Gnostica*) Евагрия Понтийского, которая дошла до нас в полном объеме - все 600 глав, в то время как греческий оригинал работы сохранился лишь частично. Армянский комментарий к вышеуказанному труду написан богословом, философом и известным педагогом 13-14 вв. Киракосом Ерznакци. В диссертации впервые сделан доскональный анализ богословских идей этого комментария по рукописи Матенадарана им. Месропа Маштоца №518. Мистическое богословие “Сотницы” Евагрия Понтийского в интерпретации Киракоса Ерznакци излагается в третьей главе. Здесь идея Богопознания подчеркивается как наиболее важная: человек может познать Бога и достичь обожения (*qevwsic*) лишь чистым умом, а наивысшей ступенью Богопознания является познание Святой Троицы.

В четвертой главе излагается теория Евагрия о восьми помыслах, легшая в основу учения о семи смертных грехах и имевшая широкое распространение среди армянских средневековых авторов. Матеос Джугаеци, например, в своем комментарии под названием “Книга о восьми помыслах” излагает теорию Евагрия о зле и о греховных помыслях. Другое учение оригениста Евагрия - о молитве, которое подчеркивало, что молитва сближает человека с Богом, что молитва это беседа ума с Богом и, что для мистика-аскета главной целью является познание Бога при помощи умственной молитвы, тоже оказало сильное влияние на армянских авторов, в особенности на представителей Нарекской школы: Хосрова Андзеваци, Анания Нарекаци и Григора Нарекаци.

В диссертации мы попытались всеобъемлющим образом представить значение трудов Евагрия Понтийского в истории формирования армянской теологической мысли, равно как и то влияние, которое он оказал на многих армянских авторов, очень рано осознавших основополагающую роль Евагрия вообще в развитии теологии, и в частности в истории христианских учений о духовной жизни.

Ashkhen Grigoryan

EVAGRIUS PONTICUS IN ARMENIAN LITERATURE

Dissertation for the Doctor of History on the specialization of “Theory and History of Religion (Religion studies)” 25.00.01.

The defense of the dissertation will be held on 14 July, 2014, at 12:00, in the session of Specialized Council 068 on Theology of SQC RA at the Yerevan State University (0025, Abovyan 52, YSU, 6th building).

SUMMARY

Armenian translations made from the Greek and Syriac in the 5th century, very soon after the invention of the alphabet, played an important role in the development of Medieval Armenian literature. While translating, the priority was given to the writings, which were designed to strengthen dogmatics of the Armenian Church and which contributed to the development of Armenian theological mind. Among these works an important place was given to the literary heritage of Evagrius Ponticus, an author of the 4th century, a philosopher, a theologian, a monk and ascetic. Quite a big number of manuscripts, containing the Armenian translations of the oeuvres by Evagrius of Pontus and the commentaries on them reached us and are preserved at the Institute of Ancient manuscripts – Mashtots Matenadaran in Yerevan, in the libraries of Mechitarist Congregations in Venice and Vienna, in the depository of St. James Monastery in Jerusalem.

The works by Evagrius have been very widespread in Armenia and many of them were the textbooks, i.e. were included in the curriculum of the Medieval Armenian high schools. The ideas and teachings developed by Evagrius Ponticus significantly influenced subsequent generations of the Medieval Armenian scholarship. By comparison of the Armenian translations of the writings by Evagrius with the other original Armenian texts, in this work, for the first time, we tried to display hitherto unknown impacts of the evagrian ideas on Armenian theologians, philosophers, educators and on authors in global.

The aim of presented dissertation is to reveal and investigate the issues related to the Armenian versions of the works of Evagrius Ponticus, e.g. the date and the authorship of the translations, to present and analyze the interpretations of Evagrius's works by Grigor Meknich (Skevratsi), Kirakos Erznkatsi and Matheos Dzugaetsi.

Evagrius of Pontus was the first monk to be widely involved in literature related activities; whereby oral doctrines of monasticism were not only concretely recorded but also systematized by him. In his writings Evagrius discusses issues relating to monasticism, sinful thoughts and Christian virtues, mental prayer etc. All these ideas were used in the Armenian medieval monasteries for proper organizing of the monastic spiritual life and edification.

Dissertation consists from the Introduction, four chapters, the Conclusion, the Bibliography and the Appendix. The history of the topic in question, sources and the objectives of the study, the importance and relevance of the theme are examined, justified and presented in the Introduction.

The first chapter named "Evagrius Ponticus and monastic movement" gives a brief history of Egyptian monasticism, of the ideology of Eastern Christian mystical theology, in the frame of which developed literary ascetic activities of Evagrius of Pontus. While presenting the biography of Evagrius, for the first time we used and published in this thesis hitherto unknown poem in Armenian, under the title "About Evagrius" by a medieval author – "pupil of Movses". This writing is kind of 'vita' of Evagrius compounded in a poetic form and preserved in a number of manuscripts, from which we chose N642 from the collection of Mashtots Matenadaran.

In the second chapter of the thesis we dealt with the works of Evagrius Ponticus in Armenian sources, where, except the commentaries, the so called 'causes' - preliminary explanations to be settled before the study of the text (which could be regarded as a kind of commentaries) - are preserved. We consider that these 'causes' can be regarded as a separate writings of particular literary genre. The 'causes' (explanatory preambles) can clarify many issues, as date, authorship, conditions, circumstances and reasons why this or that work was written etc. In the dissertation are presented four "Causes" concerning the writings by Evagrius from the "Book of Causes" by Grigor Abasian, MS N1879 (Mashtots Matenadaran).

In the third chapter the mystical theology of the one of most important translations - the "Kephalaia Gnostica" – is presented. This work have reached us in Armenian in a complete shape - all 600 chapters, while the Greek original is preserved partially. The Armenian commentary on it is written by Kirakos Erznkatsi - a theologian, a philosopher and a famous pedagog of the 13-14th centuries. For the first time, thorough analysis of the theological ideas expressed in this commentary are made in this study, using the MS N518 (Mashtots Matenadaran). Here the Knowledge of God is stressed as the most important: a human being can comprehend this knowledge and achieve the "divinization" (or "deification" - գերականություն) only through catharsis of mind, and the highest stage of knowledge of God is the cognition of the Holy Trinity.

The fourth chapter of the dissertation deals with the ideas of Evagrius Ponticus concerning "the eight deadly thoughts", which were shifted then to the "seven deadly sins" and, which were widespread among Medieval Armenian authors. Matheos Dzugaetsi, for example, in a commentary called "The book on eight thoughts", exposed the Evagrius's theory on the evil and sinful thoughts. Another teaching of the origenist Evagrius concerning the prayer (which emphasizes that prayer brings man to God, that prayer is a conversation of mind with God, and that for ascetic the main goal is to know God through the prayer), also had a strong influence on the Armenian authors, especially representatives of the Narekatsi School, such are Xosrov Andzevatsi, Anania Narekatsi and Grigor Narekatsi.

The Appendix presents the last part – the "Addition" - of the commentary made by Kirakos Erznkatsi on "Kephalaia Gnostica".

In the dissertation we tried to present in a most comprehensive way the importance of the works by Evagrius of Pontus in the history of the formation of Armenian theological thought, as well as the impact that he has had on many Armenian authors, who very early realized the fundamental role of Evagrius, which he played in the development of theology in general, and in the history of Christian teachings about the spiritual life in particular.

Yh. Gyuse